دەروازەیەك لە بارەی زمانی ئووراڕتی

نووسینی: ڤلهلم
وەرگێڕانی لە ئەڵمانییەوە
ئاسۆس محەمەد مەلا قادر

بەشی یەکەم:

کورتەیەکی مێژوویی

پێشگوتەی وەرگێڕ:

ڕەنگە جێگەی گومان نەبێت گەر بوترێت زمانی ئووراڕتی بەشێوەیەکی ئارخەیانی کاریگەری ڕاستەوخۆی لەسەر توێژینەوەی مێژووی زمانی کوردی هەیە، ئەوەی گومانیش لا دەبات بریتییە لە مانەوەی بەشێکی گەورەی سامانی زمانی ئووراڕتی لە ناو (شێوە زارە) جیاجیاکانی زمانی کوردیدا، لێ بەراوردکردنی زمانەوانی بەتەواوی پێودانگە زانستییەکانییەوە لە نێوان هەریەك لە ئووراڕتی و کوردیدا جۆرێك لە کورتهێنانی زانستی تێدەکەوێت، چونکە لەڕووی ڕێزبەندیی مێژووییەوە زمانی کوردی بە بەراورد لەگەڵ زمانی ئووراڕتیدا تاڕادەیەکی تەواو لەکاتێکی درەنگتردا تۆمارکراوە (بەپێی ئەو زانیارییانەی تائێستا لەبەردەستدان) بەم پێودانگەش بێت بەندوارکردنی زمانی کوردی بە زمانی ئووراڕتی یا دوورتر بڕۆین بە زمانی خوری لە لایەك و زمانی سۆمەری لەلایەکی ترەوە کورت دەهێنێت، چونکە زمان بریتی نییە لە پەیڕەوێکی داخراوی چەق بەستوو، بەڵکو بریتییە لە پەیڕەوێکی کراوە، کە لە ڕەوڕەوی مێژوودا گۆڕانی بەسەردا دێت، نەك هەر ئەمە

بگره تەنانەت گەلێك جاران وا ڕێکدەکەوێت ، کە هەمان وشە لە سەردەمێکەوە بۆ سەردەمێکی دیکە واتاکەی دەگۆڕێت. لێرەدا مەبەست لە بەراوردکردن جۆرە بەراوردکردنێکە کە لەسەر ئاستی جیهاندا هەرەمێن بەدەست بهێنێت و لە بوارەکانی توێژینەوەی زانکۆییدا پشتی پێ ببەسترێت، ئەم کردەیەش پێویستی بە لە بەرچاوگرتنی هەر یەك لە پێواژوە مێژوویی و بنەما زانستییە زمانەوانییەکان هەیە، گەرچی باس لێوەکردنی گرنگی هەریەك لە زمانی سۆمەری و خوری لە چوارچێوەی ئەم کورتە پێشەکییەدا لە ڕێڕەوی ئەم بابەتەی پێوەند بەزمانی ئووراڕتی بەچەشنێك لە چەشنەکان لامان دەدات، چونکە سەرەتا دەبێت زمانەکە خۆی بەتەواوی پێکهاتە ڕێزمانی و فەرهەنگییەکانەوە بتوێژرێتەوە ئینجا دواجار لەگەڵ زمانەکانی تردا بەراورد بکرێت، لەم بارەشدا رادەی لە یەکچوون و لە یەك نەچوونی دوو زمانەکە یان چەند زمانەکە لە بنچینەیەکی تۆکمەوە سەرچاوە دەگرێت، لێ هەریەك لە دوو زمانە نێوبراوەکەی سەرەوە شانبەشانی زمانی ئووراڕتی لە ناو زمانە بەمێخی نووسراوەکانی ڕۆژهەڵاتی کۆندا کاریگەرییەکی راستەوخۆیان لەسەر پێکهاتەی فەرهەنگۆکی زمانێك لە نێو زمانێکی تردا بەندیوارییەتی راستەقینەی نێوان ئەو دوو زمانە ڕەنگ ناداتەوە، بەڵکوو بوونی فەرهەنگۆك و پێڕۆی کارکردنی هەردوو زمانەکە و پێشاندانی وێکسازی ڕێزمانی و چۆنیەتی دارشتنی ناوو فرمانەکان ئەم لە یەکچوونە ڕەنگ دەدەنەوە، بەم پێودانگە دۆزینەوەی بەندیوارییەتی نێوان سۆمەری و کوردی نەك تەنها توێژینەوەیەکی وردی ڕێزمانی گەرەکە، بەڵکوو لە زۆربەی بارەکاندا بەراوردکردنی وشە سۆمەرییەکان لەگەڵ وشە کوردییەکاندا پێویستیان بەڕوونکردنەوەیەکی دەنگسازی ورد هەیە، گەر لە زمانی سۆمەریدا چۆنیەتی گۆکردنی وشەکان هێژ جێگای گومان بن ئایا مانەوەی ئەو وشانە لە نێو زمانی کوردیدا دەکرێ چارەسەرێك بۆ ئەم پرسە بدۆزێتەوە؟ لەڕووی فەرهەنگۆکییەوە دەکرێ بوترێ ژمارەیەکی بەرچاوی وشەی سۆمەری بەشێوەزاری ئێمێ - سالێشەوە لە نێو شێوەزارە جیاجیاکانی کوردیدا بە دیدەکرێن بە چەشنێك ژمارەی ئەو فرمان و ناوانەی لە بەردەستمدان نزیکەی چوارسەد دانەن کە لە توێژینەوەکانی داهاتوودا سوودیان لێ وەردەگرم و هەروەها بە بەردەوامیش وشەی نوێ دەدۆزمەوە.

ئەوەی پەیوەندبێت بەهەریەك لە زمانی خوری و ئووراڕتی و کاریگەریان لەسەر زمانی کوردی بەشێوەیەکی روونتر لە زمانی سۆمەری بەدی دەکرێت، هەرچەندە لەکاتی توێژینەوەی زمانی خوریدا چەندین شێوەزاری جیاواز لەناو زمانەکەدا بەدیدەکرێن، لێ ئەمە لە چۆنیەتی شیکردنەوەی زمانەکە ناگۆڕێت و دەکرێت بوترێت جیاوازییەکان بەڕادەیەکی زۆر لە چوارچێوەی گۆڕانی هەریەك لە پیتەکانی و، ڤ، ب، پ قەتیس دەبن هەروەك هەمان دیاردە لەناو شێوەزارەکانی زمانی کوریدا بەدیدەکرێت، لەم ڕوویەوە ڕەنگە لە دۆزینەوەی نەك تەنها فەرهەنگۆکی خوری و ئووراڕتی لەناو زمانی کوردی پەرەسەندنێکی باش بەدی بکەم کە بریتییە لە توێژینەوەیەکی بەردەستم و لەوانەیە چەندەها ساڵ بخایەنێت، بەڵکوو لەڕووی پێکهاتەی ڕێزمانیشەوە هەمان پەرەسەندن بە دیدەکرێت دەکرێت بوترێت ئەم بەندیوارییە بەشێوەیەکی زۆر روون و ئاشکرا لە زمانی ئووراڕتیدا ڕەنگ دەداتەوە، لێ ناکرێ بەڵگەکان لێرەدا بخەمەڕوو. توێژینەوەی هەریەك لە خوری و ئووراڕتی و

بەراوردکردنیان لەگەڵ زمانی کوردیدا نەك قۆناغە مێژوویيەکانی زمانی کوردی ڕووندەکاتەوە، بەڵکو چەندین فرمان هەیە لە کوردیدا وەرگرتنی ڕەگەکانیان بەناوازە لە قەڵەمدراوە، لێ ئەو ڕەگە ناوازانە بەشێوەیەکی زۆر ئاسایی و بەهەمان چەشنە گەردانکردنی زمانی کوردی لەناو خوری و ئوورارتیدا دەردەکەون گەرچی پێشتر هەریەك لە دیاکۆنۆف و ستارۆستن تەقەلای ئەوەیاندا کە زمانی خوری و ئوورارتی بە زمانەکانی باکوری ڕۆژهەڵاتی قەفقاسیاوە گرێبدەن، لێ تۆژەری ئەم دوو زمانە زۆر بە ئاسانی کەموو کورتی کارەکەیان بەدیدە دەکات، ئەوەی لە نرخی زانستیانەی توێژینەوەی ناوبراو کەمدەکاتەوە ئەوەیە لە بەشی هەرە زۆری پەرتووکەکەدا تەنها وشەکان لەڕووی شێوەوە بەراوردکراون بەبێ ئەوەی واتای وشە خوری و ئوورارتیەکان هەمان ئەو واتاییەیان هەبێت کە وشە قەفقاسییەکان هەیانە، سەرەڕای ئەوە ئەنجامی دۆزینەوەی دەقە چەند زمانییەکان ئەوەیان دەرخست کە لێکدانەوەی واتای گەلێك لەو وشانەی کە دیاکۆنۆف لە پەرتووکەکەیدا پێشنیاریکردوون چەوتن.

I.M. Diakonoff, Hurritisch und Urartäisch, München (Kizinger) 1971.

I.M. Diakonoff/ S.A.. Starostin, Hurro-Urartian as an Eastern Caucasian Languages (Kitzinger) .1996

ڕەنگە جێگەی خۆیبێت ئاماژە بە بایەخی توێژینەوەی هەریەك لە زمانەکانی ڕۆژهەڵاتی کۆن بە زمانە سامی (ئەکەدی: بابلی- ئاشووری) ئیلامی، هیندۆ ئەوروپییەکانیشەوە (حیتی) بدرێت گەر لە ڕادەبەدەر بایەخی خۆیان هەبێت بۆ والاکردنی پەنهانییەکانی مێژووی کۆنی کورد یان وردتر بڵێین مێژووی کۆنی وڵاتی کوردەواری، هەروەك ناکرێت هەریەك لە سەرچاوە یۆنانی و ئارامییەکانیش لە بیر بکرێن، کە لەمەڕ بەردەوامییەتی مێژووی لەسەردەمەکانی دواتر جێگەی بایەخی تایبەتین؛ گەرچی واباوە کە ناوی کورد لەسەردەمانێکی درەنگتردا دەرکەوتبێت، لێ ئەم گریمانە لە دەراوی ڕاستییەکی ڕەهاوە سەرچاوەی نەگرتووە و تەیکردنی تەواوی دەقە بەمێخی نووسراوەکان و شیکردنەوەی دەقەکانی داهاتوو، بە چاوپۆشین لەو ڕەوشە سیاسیەی دەوری گەلی کوردی داوە، ئیستەرەم (حتما) بوون و مێژوویی گەلی کورد لە کوردستاندا بە شێوەیەکی تر دەخاتەڕوو، نەك وەك کۆچەر بۆ ناوچەی کوردەواری سەیری بکرێت هەروەك لە نووسینی چەند ڕۆژهەڵاتناسێکدا بەبێ بەڵگە ئەم جۆرە گریمانانە هەڕەمێندراون یان وردتر بڵێین ئەم جۆرە بیردۆزانە بەڕادەیەك کۆن بوون کە تەنها لە بواری نووسینی مێژووی توێژینەوەی کوردناسیدا ڕەنگە جێگەی بەهەند وەرگرتنن.

ئەم بابەتە لە بنچینەدا هێژ بە زمانی ئەڵمانی بڵاونەکراوەتەوە، بەڵکوو تەنها بریتییە لە ڕەشنووسی پەرتووکێك بەم ناوەی لەسەرەوە ئاماژەی پێدراوە کە تەنها ئەو بەشەی وەرمگێڕاوە و چەند بڕگەیەکیش لە بەشی ڕێزمان تەواوبوون، لێ بەشێوەیەکی پچڕپچڕ، بۆیە زۆر سوپاسی پرۆفیسۆر دکتۆر گێرنۆت ڤلهلمی نووسەری بابەتەکە دەکەم کە ڕەشنووسەکەی پێدام بۆ ئەوەی وەریبگێڕم.

نووسەری ئەم بابەتە یەکێکە لە زانا ناودارەکانی ئەم بوارە و لە بەراوردکردنی خوری و ئوورارتی و کوردیشدا بەتەواوی پشتیوانیم لێدەکات بەمەرجێك لە چوارچێوەی زانستی دەرنەچم و پەلەش نەکەم.

تەواوی پەراوێزەکان وەرگێڕی بابەتەکە نووسیونی.

نووسەر سەرچاوەکانی راستەوخۆ لە دوای هەریەك لە بابەتەکان نووسیوە.

مێژووی ساڵەکانی بەر لە زاین کە لەم بابەتەدا بەکارهێنراون بریتین لە کرۆنۆلۆژی ناوەڕاست.

لە گۆکردنی ناوی نووسەر و توێژەرەکاندا لە قەڵای ئەوەم داوە کە بەشێوەی ئاخێوەرانی زمانەکە کۆیانبکەم، لێ دەبێت ئەوەمان لە بیر نەچێت ئەم جۆرە تەقەڵایانە سەد دەر سەد دروستییەکی رەهای گۆکردن بەرجەستە ناکەن، چونکە هەندێك دەنگ تایبەتن بەزمانێك و بەهیچ شێوەیەك ئەو دەنگانە لە زمانێکی تردا هێمایان نییە بۆ نموونە: دەنگێك لە ئەڵمانیدا هەیە لە نێوان خ و ش دایە تەنانەت نەك هەر لە کاتی نووسینی بەپیتی زمانێکی تر گۆکردنی ئەستەمە، بەڵکو لەکاتی قسەکردنیشدا گۆکردنی بۆ زۆرێك لە ئاخێوەرانی گەلانی تر سەختە.

رەگی فرمانە خوری و ئوورارتیەکان لەکاتی وەرگێڕانیان بۆ کوردی بۆ کەسی سێیەمی تاك گەردانکراون، کە لە بەراوردکردنەکانی داهاتوودا راستەوخۆ رەگەکان لەگەڵ رەگەکانی زمانی کوردیدا بەراورد دەکرێن، لێ لێرەدا ئەم جۆرە بەراوردە ئەستەم دەردەکەوت.

ئاسۆس

05.03.2007

ڤوویتس بۆگ

Würzburg

یەکەم: بڵاوبوونەوەی زمانی ئوورارتی

زمانی ئوورارتی لە کۆتایی سەدەی نۆیەمی بەر لە زاینەوە تاوەکو کۆتای سەدەی حەوتەمی بەر لە زاین لە ناوچەی فەرمانڕەوایی پادشاکانی ئوورارتوو نووسراوەتەوە، کە لە باکوورەوە لە سەرچاوەکانی فورات تێپەڕیوە، لە رۆژهەڵاتدا وڵاتی ئەرمینیایی ئێستا و تەواوی یان بەشێکی گەورەی ئازەربایجانی گرتۆتەوە، لە باشووری رۆژهەڵاتدا بەشێکی ئازەربێجانی ئێرانی و هەروەها پێدەچێت ئەوپەڕی باکووری رۆژهەڵاتی عێراقیشی کۆنترۆڵکردبێت لە رۆژئاواشدا بەرە و فوورات گەیشتۆتە ناوچەی مەلاتییە.

بەهۆی ئەم رووبەرە فراوانەوە لە بواری جوگرافیایی زمانەکەیدا ئەوەی بەندواربێت بەکاتی نووسینەکانی ئوورارتییەوە تاڕادەیەك نادیارە، هەروەها لێرەدا تا چەند زمانی ئوورارتی وەك زمانی دایك، زمانی دووەم یان زمانی نووسین باوبووە بە ناڕوونی دەمێنێتەوە.

زۆر پێدەچێت، کە پەژیراندنی (قبول) زمانی ئوورارتی وەك زمانی کارگێڕی و فەرمانڕەوایی بڵاوبوونەوەکەی وەك زمانی میللی زێتر سەرخستبێت.

پێش ئەوەی پادشاکانی ئوورارتی داگیرکارییەکانیان دەستپێبکەن نەدەزاندرا نیشتمانی ئوورارتی کوێبووە. لەسەر بنەمای بەندیوارییەتی لەگەڵ زمانی خووریدا دەکرێ (یەکسەر) ئەوە گریمانبکرێ، کە ئەو ناوچانەی بەرەو باکووری رۆژهەڵات هاوسنووری ناوچەی زمانی خوری بوونە لە دەوروبەری ناوچەکانی سەر سەرچاوەکانی زێی گەورەو ناوچەی دەوروبەری گۆمی وان بووە.

بەهەرحاڵ کشانی زمانی خووری بەرەو باکووری رۆژهەڵات یەك لە بارە خۆیەوە نەزاندراوە. مەڵبەندی بەکارهێنانی زمانی ئوورارتی وەك زمانی نووسینی شاهانە بریتییە لە ناوچەی دەوروبەری گۆمی وان و تووشپای پایتەخت لەسەرو دەوروبەری قەڵای شاری وانی ئێستادا ناتوانرێ بەدڵنیاییەوە بوترێ، کەی زمانی ئوورارتی لەنێوچووە.

دوا نووسینەکان دەگەڕێنەوە کۆتایی سەدەی حەوتەمی بەر لە زایین، دەشێ هێژ بەکارهێنانی زمانەکە بگەڕێندرێتەوە سەردەمی داگیرکاری کیمیرییەکان لە کۆتایی سەدەی هەشتەمی بەر لە زاییندا.

زمانی ئوورارتی وەك زمانی ئاخاوتن لە رووخانی پادشانشینەکە لەسەروبەندی کۆتایی سەدەی حەوتەمی بەر لە زایین زێتر نەژیاوە.

دووەم: نازناوی زمانەکە

نازناوی زمانەکە ((ئوورارتی)) لەناوی وڵاتی ئوورارتووەوە داتاشراوە، کە ئاشوورییەکان بەکاریانهێناوە، خودی ئوورارتییەکان تەنها کاتێك بەکاریانهێناوە کە بەئاشووری نووسیویانە، نەزاندراوە ئوورارتییەکان چیان بە زمانەکەیان وتووە؛ رەنگبێ لە ناوی وڵاتی Bia یان نازناوی نشینەکانییەوە Bia=i=ne=lə (خەڵکی وڵاتی) بیا داتاشرابێت.

ئێی ئێچ سێیس (A.H. Sayce) کە لە ساڵی ١٨٧٧-ەوە لە چەند بڵاوکراوەدا دەربارەی زمانی ئوورارتی دواوە زمانەکەی بەناوی کۆنترین جێواری وان ((بەزمانی وانی)) نێوناوە.

پیێ ئێنسن. (P.jensen) لە ساڵی ١٨٩١دا داتاشینێکی لە ناوی وڵاتی ئوورارتوو (ئوورارتی Urartischیان ئۆرتی (Ortaisch وەك نازناوی زمانەکە پێشنیارکرد، وەلێ لەمەیاندا پشتیوانی کەمی دۆزییەوە (یەکێکی ترJ. Sandaigia).

تسێ. ئێف لێمان. هاوپت (-C.F.Lehmann Haupt) لە سەرەتادا بەخۆگرێدان بە ئا. دێ. مۆدتمان نووسینی مێخی ئە-رمینی (A.D. (Mordtmann.armenische Keilinschriften لە بارەی ئەرمەنی کۆنەوە دوا (بەبێ ئەوەی ئاماژە بەهیچ پەیوەندییەك بدات لەگەڵ زمانی ئەرمەنیدا). بەڵام دواتر چەمکی ((خەلدی)) داهێنا، هۆکاری ئەم بۆچوونەشی ئەوە بوو، کە لای هەریەك لە کسێنۆفۆن (Xenephon) و، سترابۆ (Strabo) و

ستیفانووسی بێزەنتی (Stephanus) بەچاوەڕاوی سۆفۆکلێس (Sophokles) پۆنتیەکان iolooxay پەیڕەوکارانی پەرستنی خوودواوەند خەلدیان بەدانیشتوانی ئووراڕتوو ناوبردووە.

ئەم چەمکە لە میانەی پەرتووکی تێکرای نووسینەکانی خەلدیدا ((Corpus der chaldischen Inschriften)) بەشێوەیەکی فراوان تەشەنەی کرد.

لە ساڵی ١٩٠٨ دا ئێم شترێك (M.Streck) گازندەیەکی لە دژی ئەم چەمکەدا بەرزکردەوە، بەڵام کاریگەری نەبوو.

یۆت فریدریش (J.Friedrich) لە گووتارە بەراییەکانیدا (بە سەرنجدانێکی ڕەخنەییەوە) نازناوی ((خەلدی)) بەکارهێنا، بەڵام لە پڕ نازناوی ئووراڕتی لە بریدا داناو هەر ئەویشیانی پەژیراند.

تەنها ئێف.ڤێ کووینیگ (F.W.Konig) لە فەرهەنگەکەیدا فەرهەنگی نووسینەکانی خەلدی Handbuch der chaldischen Inschriften گەڕایەوە سەر لێمان سهاوپت، بێگومان بە بنەمای نوێوە، بەڵام کەم باوەڕ پێکراو.

J.Jensen:ZA 6(1991)65 f.Anm. 2. – A.Mordtmann:ZDMG 26 (1872) 465 ff. – CF.Lehmann-Haupt:ZE 24(1892) 128 f.,131.;Armenien einst und j-tzt II/2, - Berlin/Leipzig 1931,703-719. – M.Streck:ZDMG 62(1908) 763 f. – J.Friedrich: Causaica 8(1931)114;ZA 40(1931)285;ZDMG 90(1936) 60-85. – A.Goetze:“Kleinasien“,in : Kulturgeschichte des Alten Orients, München 1933,175 Anm. 5. – idem: JAOSS 55(1935)297-299.- F.W.K-Önig:HchI(1955)iii.

سێیەم: بەندیوارییەتی زمانەکە

لە قۆناغی سەرەتای توێژینەوەی زمانی ئووراڕتیدا مەزەندە گەلێك لەمەڕ بەندیوارییەتیدا لەگەڵ زمانەکانی تردا خرانەڕوو؛ کە ئەمڕۆ دەکرێ هێژ تەنها جێگەی سەرنجی مێژوویی زانستی بن.

لە ساڵی ١٨٥٠دا پیِ، ئاش. لووزاتۆ (Ph.Luzzatto) لە تەقەلاکەیدا بۆ شیکردنەوەی زمانەکە پەنای بردە بەر سامانی هیندۆ-ئەورووپییەکان (سانسکریتی و میدی).

لە ساڵی ١٨٧١دا ئێف. لۆنۆغمۆ (F.Lenorment) بەندیوارییەتێکی لەگەڵ زمانی گوورجیدا گریمانکرد، ساڵێك دواتر دیِ. ها. مۆدتمان نووسینەکانی بە ئەرمەنی زووینەوە بەندیوارکرد، و لە ساڵی ١٨٧٦دا ئێل دوو. غۆبێغ (L.de Robert) تەقەلای بە دەستەوەدانی بەڵگەی ئەوەیکرد، کە پەیوەندی بە زمانی ئاشوورییەوە هەبێت.

هەروەها تۆژەرانی دواتری وەك مارِ (N.J.Marr) ١٩٢١ و ئێی. ئێیج. سێیس ١٩٢٥ پەژیرانی بەندیوارییەکیان لەگەڵ زمانی گوورجیدا بە پەسەند زانی.

ئێف. بۆك. (F.Borck) زمانی ئووراڕتی لەگەڵ خووری و ئیلامیدا بەیەکەوە داناو ویستی لێرەدا

لقێکی تایبەتی ((کۆمەڵەی زمانە قەوقازییەکان)) بخاتەڕوو، دوای ئەوەی تێ. ها. کلوگە (Th.Kluge) زووتر بەندیوارییەتییەکی لەگەڵ زمان قەوقازییەکاندا خستبووەڕوو.

Ph.Luzzatto: Études sur les inscriptions assyriens Persepolis,Hamadan,Van

et khrsabad,Podava 1850,158-182. – F.Lenorment: Lettres assyriologique,p

aris,1871,113 ff. –D.H.Mordtmann:ZDMG 26(1872)465-696;ZDMG(1877)

406- 438. – L.de Robert:Etude philologique les inscriptions cuneiforms de

la Armenei ,Paris 1876. – N.J.Marr

له پێناو وەسفکردنی گوتارەکانی قووتابخانەی مارِ بروانە.

Meščannov,"Die neuen Ergibnisse der chaldischen F-

Orschngen „Af O6(1930-31)201-216. – St.Petrsburg 1921. – F.Borck:Die M-

Itannisprache (MVAG 14/ 1-2)Berlin 1909. – Th.Kluge:Studien zur verglei-

Chenden Sprachwissenschaft der kaucasischen Sprachen I: Die Sprache der

Urartäischen Inschriften und ihre Stellung im kaukasischen Sprachkreise(M

VaeG 12 / 5), Berlin 1907.

لەم دواییانەدا دیاکۆنف (I.M.Diakonoff) دواجار لە کارێکی هاوبەشدا لەگەڵ قەفقاسیناس ئێس ئێی. ستارۆستیندا (S.A.Starostin) کنەی سەلماندنی بەندیوارییەکانی نێوان خووری- ئووراِرتی و کۆمەڵەی زمانەکانی باکووری ڕۆژهەڵاتی قەفقاسیاییکرد.

لێرەدا لەڕووی شێوازەوەوە پێشکەوتنێك ڕەچاو دەکرێت، وەلێ بەهۆی ئەم ماوە زۆرەی نێوانیانەوە کەموکورتی دەکەوێتە دووبارە ڕۆنانەوەی هاوبەشییە گریمانکراوەکانەوە، چونکە زمانەکانی باکووری قەفقاسیا تەنها بەم دواییانە بەڵگەدارکراون، ئەمەش دیاردەیەکی تایبەتی زمانە نیوێکان نییە، بەڵکوو گونجاوتر وایە خووری - ئووراِرتی لەگەڵ شێوە کۆنترەکانی چەندین زمانی تردا بەراورد بکرێن.

لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا لەڕووی شێوە و مەزندەی واتای کەرەستە زمانەوانییە ئاماژە پێدراوەکانی خووری- ئووراِرتی، ژمارەیەکی زۆریان بەرگوومان دەمێننەوە، کە لە مەولا تەنها وەك ئەگەرێك دەتوانرێت حسابیان بۆ بکرێت.

I.M.D΄iakonov: "Hurrito- urartskij i vostoèno- kavkazski" ,Drevnij Vostok 3

(1978) 25-38, 260. – I.M.Diakonoff:Hurrisch und urartäisch, München1971

(MSS Beiheft 6 NF).- Diakonoff / S.A. Starostin: Hurro- Urartian as an Ea-

Stern Caucasian language(MSS Beiheft 12 NF), München 1986.

هەریەك لە ئێی ئێیج سێیس، پیێ، یێنسن، و تسیێ ئێف. لێمان- هاوپت یەکەم گریمانی بەندیوارییەتی زمانی ئووراڕتیان بە زمانی خووری (ئەوسا ((میتانی)) پێدەوترا) دەربڕی.

یۆت. فریدریش لە سەرەتادا بەگوومانەوە سەودای لەگەڵ پرسەکەدا کرد، وەلێ دواجار بە بۆچوونەکەیدا چوویەوە و ئەو برگە دەنگیانەی کۆکردەوە، کە تا ئەوکاتە دۆزرابوونەوە و خۆیشی هاوبەشی زیاتری کرد، بەڵام بەندیوارییەکەی تا سەرئێسقان وەك شتێکی ڕێژەیی هەڵسەنگاند.

A.H.Sayce: ZA 5 (1980) 266, 270. – A.H.Sayce:"The Kingdom of Van(Urar.u)", in: Cambridge Ancient History Bd. 3, Kap.8. – P.Jensen:ZA 6(1891)66 f. - C.F.Lehmann-Haupt:ZE 24(1892)130;SPAW 1900,632 f.- J.Friedrich:Ein-Führung ins Urartäische(MVAeG37/3), Leipzig 1933,29.34.44.51.- "Zum Subaräischen und und Urartäischen"in:Fs. Anton Deimel(AnOr 12), Rom 1935, 127 f. Mit Anm. 6,135 mit Anm.2.- Kleine Beiträge zur Hurritischen Grammatik(MVAeG 42/2)), Leipzig 1939 (59-62:"|Churritisch und Urartäi-Sch"). – "Urartäisch“, in:Altkleinasiatische Sprachen(HdO 1.Abt.,1./2. A-Bschnitt,Lfg.2), Leiden/Kölin 1969,46-48.

کارەکانی ئی. ئێم. دیاکۆنۆف دەربارەی بەراوردی زمانەوانی خووری - ئووراڕتی پێشکەوتنێکی گرنگیان لێکەوتەوە، چونکە نەك تەنها لەڕووی فەرهەنگۆك و گرامێمی تایبەتییەوە قەتیسبوونە، بەڵکوو بەشێوەیەکی گشتی لە هەموو روویەکەوە پێڕۆی هەردوو زمانەکەیان هەریەك لەگەڵ ئەوەیتردا بەراورد کردووە.

هەروەها لە مەدا دیاکۆنۆف بەگوێرەی ڕێسا تەقەڵای چەسپاندنی جیاوازییە ڕێساییەکانی دا، کە بێگومان لە هەموو بارەکاندا سەلمێندراو نین.

گرافیکی خووری ḫ و ئووراڕتی q لە (Diakonoff, HuU, 50)دا هاوبەرامبەری وشەی خووری ḫawri/a (لە ḫawumni) - لە راستیدا بریتییە وشەی qaw/ra ی ئووراڕتی (گرافیکی qiuri خاك، ناوچە) دانراوە، ئەمەش وردە وردە بەرەو لاوازی دەچێت، چونکە وشە خوورییەکە بە مانای ((خاك، خۆڵ)) نایەت، بەڵکوو بریتییە لە ئاسمان (بڕوانە: E.Neu,Das Hurritische, 1988, 26 f) گرافیکی خووری S ئووراڕتی S. لە (HuU, 46. f.)دا وشەی خووری Sala ((کچ)) و ئووراڕتی sila- وەك هاوبەرامبەر دەخرێنەڕوو، کە لە سەرچاوە کۆنەکان وەرگیراون، کەچی وشەی دووەمیان بەواتای ((هاوسەر)) دێت.

بڕوانە: (M.Salvini, ZA 88[1998] 98 f)

I.M.Diakonoff/D`jakonov:Jazyki Drevenei Perdnej Azii,Moskva 1967,113-165.

Hurrisch und Urartäisch, München 1971(MSS B-

Eiheft 6NF وەرگێڕانە پاكنووسكراوە

ئەڵمانییەكە: M.L.Chachikjan:Churitskij i Urartskij J-

azyki(churityi urarty2), jerevan 1985.- I.M.Diakonoff/D´jakonov:"Hurrito-Ura-

rtskij i vostchno-kavakazskie jazyki"Drevenj Vostok3(1978) 25-38,260. – I.M

Diakonoff / S.A.Starostin:Hurro-Urartian as an Eastern Caucasian Language

(MSS Beiheft 12 NF), München1986.

ئێم. سالڤینی لە ساڵی ١٩٧٠-ەوە بەتایبەتی لە بواری وێكسازی فەرهەنگیدا گووتارگەلێكی زێتری خستۆتە بەردەست، كە توانی تیایاندا چەندین وشەی هاوبەرامبەری نوێی زانراویان بخاتەسەر.

لە بواری ڕێزمانیشدا گێ ڤلهلم (G.Wilhelm) زنجیرەیەك هاوڕێكی نوێی دۆزییەوە.

گێ شتاینە (G.Steiner) تاو ناتاو بەشێوەیەكی فراوانتر لەڕووی پرسی ئاڕاستەكراوی هێماناسییەوە چەند توێژینەوەیەكی بەراوردكاری زمانەوانی پێشكەشكرد.

M.Salvini:einige neue urartäisch-hurritische Wortgleichungen, Or39(1970)409-411.

Confronti lessicali fra Hurrico e ur- "Hourrite et Urarteen"RHA 36(1976),157-172.- "

In,:Floriligium Anatolicum, Melanges offerts a Emmanuel Larouche, Paris ,arteo"

1979,305- 14. – "Conference",ASSR-EPHE 97(1988-1989)175-178. – " Betrachtu-

Ng zum hurritisch- urartäisch Verbum" ZA 81,120- 132.-„Nouvi Confronti fra Hurrico e

urarteo"in,SMEA

29 (1992) 217- 225.- G.Wilhelm."Zur urartäischen Nominalflexion" ZA 66(1976)105-119..- „Der

Komitativ des Urartäischen", SMEA 22(1980) 133-136.- "Gedanken zur Frühgeschichte der Hu

Rriter und zum hurritisch- urartäisch Sprachvergleich", in: V.Hass(Hg.), Hurriter und Hurritisch).

Xenia22), Konsanz 1988,43 -67. – „Suffixaufnahme in Hurrian and Urartean", in:F.Plank(ed.),

doubled case, Agreement by Suffixaufnahme, Newyork / Oxford 1995, 113-135. – Ch.Girbal,

“ Notizen zum Urartäischen, SMEA 46(2004) 25-28. – “ G . Steiner: “Intrasitivis-pasivische un-

d aktivische Verbalauffassung”, ZDMG 126(1976) 229- 280. – “ The intransitive-passival

Conception of the in Languages of the Ancient Near East“, in:F.Plank(Hg.), Ergativity towards

a Theory of Grammatical Relations, London 1979, 185-216.- “ Hurrian and Urartian as Caucasi-

an Languages”, Annual of Armenian Linguistics 13(1992) 1- 50.- “ Die Bezeichnung des

Relativumus im Hurritischen und Urartäischen”, in: C.Paris (ed.), Caucasologie et mythologie

Comparee, Actes du colloque international du CNRS, IV colloque de Caucasologie(Sevres,27-

29 juin 1989), Paris 1992,441-453.

ئەوەی بەندیواربێت بەپرسی لە یەکتری جیابوونەوەی هەریەك لە زمانی ئوورارتی و خووری بە زۆری کۆتایی هەزارەی سێیەمی بەر لە زاین ناودەبرێت.

نووسینە خووریییەکانی تیش- ئە تەل (دوا چارەکی هەزارەی سێیەم) ئاماژە بەو دیاردانە دەدەن، کەوا دیارە چیتر لە خووری هەزارەی دووەمدا بەکارنایەن، بەڵکوو لەناو زمانی ئوورارتیدا بەردەوام دەبن.

I.M.Diakonoff:Hurrisch und Urartäisch, passim.- V.Hass/ G.Wilhelm,Hurritisch und Luwische Rit-

en aus Kizzuwatna (AOAT- S3) Kevelaer/ Neukirchen-Vluyn 1974, 129f.Anm. 2 – G.Wilhelm,“Die

Inschrift des Tišatal von Urkeš“ in:G.Buccellati / M.Kelly-Buccellati(Hg.),Urkeš and the Hurrins.

Studies in Honor of Lioyd Costen (BibMes26), Malibu 1998,117-143,hier: 133f.,135f. 10

تائێستا تەنها توانراوە واتای کەمتر لە سێ سەد وشەی ئوورارتی بەپلەی بێگومانی جیاوازەوە پشت راست بکرێتەوە.

نزیکەی لە ٢٠٪ی کەمتر لە سەد رەگی شێوە فرمانی بەکارهێنراو هاوبەرامبەرەکانیان لە خووریدا زاندراوە.

بێگومان ئەم ژمارەیەش پلەی بەندیوارییەتی نێوان هەردوو زمانەکە رەنگ ناداتەوە، چونکە زۆرینەی نووسینە ئوورارتییەکان لە پەیامی جەنگ و نووسینی رۆنانسازی پێکدێن ئەو جۆرانەی هەرگیز لە زمانی خووریدا بوونیان نییە یان بەبڕێکی کەم هەن لە کاتێکدا نووسینە خووریییەکان بە زۆری لە دەقە ئایینییەکان (سوێند، نزا، بەربینی ئەفسانە و نامە) و ژمارەیەکی نامە دبلۆماسییەکان پێکدێن.

بە چاوپۆشین لە جیاوازییە بنچینەییە فۆتۆلۆژییەکانی نێوان خووری و ئوورارتی (باری بەرپیواربوونی ((غیاب)) جووت نەبزوێنیێ لە زمانی ئوورارتی؛ بەرپیواربوونی زرنگانەوە ((Sonoritätsopposition)) لە زمانی خووریدا) هەروەك پرسی درێژکردنەوەی بزوێن و جیاوازی /o/ و /u/لە زمانی ئوورارتیدا، ئەوا رەگەکان جگە لە (nun) بەتەواوی بە یەکەوە دەگوونجێن، جگە لەمە جیاوازییەکان بەگوێرەی رێسا چەسپێندراون.

هەروەها ئەمە تارادەیەکی زۆر ناوەکانیش دەگرێتەوە (بروانە iština, šala, šurə).

جیاوازییە دەنگییە چاوەڕاوکراوەکان (angebliche Isoglossen) بە وێکسازانێکی کەمترەوە بە چەوتی یان بە بەرگوومانییەوە سەلمێندراون.

أ- رەگی فرمان ag :((رێبەریدەکات)) (لە خووریدا واتە ((پەژیراندن))، هەڵکێشان))، ((گەشەکردن))) al (لە خووریدا alu) - ((قسەکردن))، am((دەسووتێنێت)) (تێپەڕ). ar ((دەیدات))، âšḫگوریدەکات[1] ((durb)) ((بوونە دوژمن)). (لە خووریدا تەنها لە ناوەکانی torbi, torubi((دوژمن))دا هەیە)، ((دەیبات، دەیگرێت))، âšḫ ((گوێدەگرێت)). لە خووريد بریتییە لە ḫaz .ḫut=i(y) - ، ((دەپەرستێت)). لە خووریدا ḫud :((بەرزیدەکاتەوە)) kul دەهێڵێت، بواردەدات)). لە خوورید kol – man، دەبێت لە خووریدا nab-mann دادەنیشێت)) nun دەێت: لە خووریدا — un، pis دلشاد دەبێت)) لە شێوەی فرماندا بریتییە لە pisdiala و شێوەی ناودا بریتییە لە pisusa ((شادی)): لە خووڕیدا pic (بە هێمای SV نووسراوە).

Sat دەیبات)): لە خووڕیدا tan-satt - ((دەیکات))، ti((قسە دەکات)): لە خووڕیدا Beni, ba, tieni((وشە)). urb ((دەکوژێت، سەردەبڕێت))، ust (شالاو دەبات): لە خووڕیدا ust=a=nni((جەنگاوەر، پاڵەوان)).

ب- ناو ate :((باوك)): لە خووڕیدا babani atta=iناوچەی شاخاوی، یان، کوێستان)): لە خووڕیدا P/fabni, P/faba ((شاخ))، edi: لە خووڕیدا edi ((کەس، جەستە))، euri ((سەروەر)): لە خووڕیدا evrisi, evri ((دەستەڵات)): لە خووڕیدا bara, evrissa))رێگا. شەقام)): لە خووڕیدا buradi bar.((جەنگاوەر)): لە خووڕیدا buradi ((جۆرە جەنگاوەرێکە)). isni ((کەناری بەرامبەر یەکتری، قەراخی دەریاچە)): لە خووڕیدا e/save ((جۆرە جەنگاوەرێکە))، isni((ناوەوە)): لە خووڕیدا kuri istani /?ukri/) ((پێ)): لە خووریداugri ، pili ((جۆگا)): لە خووڕیدا P/bura, Pilli/a ((کۆیلە)): لە خووڕیدا qarqarani. pura=me ((چەك)): لە خووریدا Kargami ((بەشێکی کنجی جەنگ[2] Sali ((ساڵ)): لە خووریدا sebira, savia, savala ((زیندوو)): لە خووڕیدا se/ubumi ((ژیان)) (رەنگبێ هاوتەریبی سروشتی کەونارای ناوی sebmi بێت). subi ((نوێ))، لە خووریدا suri, sub/ge ((چەك)): لە خووریدا su, sauri ((دەست)): لە خووریدا tarmanilli (P.l) su/o=ni ((سەرچاوەکان))، ((نافووەکان)):

له خووریدا tarmani (tarm ((خواردنەوە))). tarsuani((مرۆڤ)): له خووریدا tarzu (w)ani tisnu (هەروەها tisni?) بەشێکە له لەش: له خووڕیدا tisa, tisni((دڵ))، uli((ئەوەیتر)): له خووڕیداoli .

پێویست ناکا وێکسازی له هەموو بارێکدا بگەڕێتەه سەر بەندیوارییەتی هەردوو زمانەکە، تەواو له جێی خۆیەتی له هەندێك باردا بەتایبەتیش له بواری وشەکانی زاراوەی سەربازیدا، کە له خووری نیوەی هەزارەی دووەمەوە هاتوونەتە ناو ئورارتی، روونبکرێنەوە.

له گەلێك باریتردا وادەردەکەوێت ئووراڕتی ئەو فەرهەنگۆکانە بەکاربهێنێت، کە له خووریدا نەبن.

له ئووراڕتیدا هەمیشە šid=išt بۆ ((رۆنان، دروستکردن)) بەکاردەهێنرێت، له کاتێکدا خووری بۆ ئەو مەبەستە رەگی pa بەکاردەهێنێت کە له ئووراڕتیدا نەگەواهێندراوە.

خواستێکی چاوەڕاوکراو له ئەکەدییەوە بەرگوومانە: داتاشینێکی پێشنیارکراو له "kubšu" ی ئەکەدییەوە بۆ "kubuši" کووم(٣)ی ئووراڕتی گرفتی تێدایە، چونکە وشە ئەکەدییەکە بەشێکی کنجی سەربازی نییە، بەڵکوو دیاردەی بەسەر کڵاوێکی خووری خوداوەند، پادشا و دەمڕاستە مەزنەکان دەدات.

چوارەم: فرە زمانیەتی

کۆنترین نووسینی پادشاکانی ئووراڕتی بە زمانی ئەکەدی نووسراون و له راستیشدا تاڕادەیەك دەچنەوە سەر شێوەی نووسینی شاهانەی ئاشووری، کە بایەخ بە شێوەزاری بابلی دەدەن، وەلێ هەروەها بەزۆری شێوەی شێوەزارەکانی ئاشووریش بەکاردەهێنن.

بەهەرحاڵ، له دوای وەچەی پادشا ئیشپوینی زمانی ئووراڕتی بەشێوەیەکی فراوان جێگەی ئەکەدی گرتەوە.

لەسەردەمی هەریەك له ئیشپوینی و رووسای دووەمدا دوو زمانەکی ((نووسینی ئووراڕتی - ئاشووری)) باون.

پۆپەی بەکارهێنانی زمانی ئووراڕتی وەك زمانی نووسینی یادگاری بریتییە له سەدەی هەشتەمی بەر له زاین (نووسینەکانی مینوا، ساڵنامەکانی ئەرگیشتی یەکەم و ساردووری دووەم)، له هەمان کاتدا پۆپەی هێزی ئووراڕتیشی بەخۆیەوە بینی.

سەردەمی دووەمی گەشانەوەی نووسینی زمانی ئووراڕتی بریتیبوو له فەرمانڕانی رووسای دووەم ; نووسینی رۆنانسازی دوورو درێژ هەروەك چەند خشتە قووڕێکیش (بەتایبەتی نامە) لێرەدا بەرچاو دەکەون.

سەرەڕای ئەوە، هێز نەشیاوە بەکارهێنانی چەند زمانێك له ئووراڕتوودا بسەلمێندرێت، هەرچەندە چاوەڕوانیان لێدەکرێت.

بێگومان چەندەها ناوی کەس و شوێن له زمانی ترەوە سەرچاوە دەگرن، لێ کتوومت پەسن ناکرێن پرسیارێکی کراوەیە، ئایا زمانی ئەرمەنی لەکاتی شانشینی ئووراڕتیدا پێشتر له چوارچێوەی ناوچەیەی بڵاوبوونەوەی دواتریدا قسەی پێکردووە.

نووسینە ئەکەدییەکانی ئووراڕتوو :چوونیەکی نووسینەکانی ساردووری یەکەم لە بەری ڕۆژهەڵاتی ((قەڵای ساردوور)) UKN .

1-3=Hchl ta-c سێ قامی[٤] باشتری تر لە بەری ڕۆژهەڵات:

E. Bilgic yeni Urartu kral kitabesi“, Türk Arke- loji Dergisi 9/1 (1959) 3-6: G.Wilhelm, „Urartu als Region der Keilschrift-Kultur“, in: V:Hass (ed.),

Das Reich Urartu (Xenia 17), Konstanz 1986, 95- 116.

فەرمانێکی گوری لەسەر تەوەنی ([٤] (وان):

M.Salvini: „Eine vegessene Felsinschrift mit einem assyrische

Opfertext“, in: Societies and Languages of the Ancient Near East. Studies in Honour of I.M. Dia-1982, 327-332. konoff,

Warminster

ئەلپێکی[٦] نووسراوی ئیشپوینی:

M. Salvini, „A Dedicatory Inscription of the Urartian King Išpuini“, Assur 1(1978) 171-174.

بەردێکی نووسراوی مینوا لە کەڤلنی (پێشتر شوشانتەس):

A.M. Dinçol / E.Kavakli, Van bölgesinde bulunmus.

yeni Urartu yazitlari نووسینە نوێیە ئورارتییەکانی دەوروبەری وان Anadolu Arastirmalari / JKF, EK yayin/ Beiheft 1), Istanbul 1978, 64-69, Taf. xii f بڕوانە:

M.Salvini, „Una“ „bilingue“ assiro-urartea“, in:

O. Carruba (ed.), Studia Mediterranea Piero Meriggi dicata, vol. I/2,Pavia 1979, 575-593

دوو زمانەکیەکان: Kelišin: UKN 19= HchI 9 بڕوانە:

W.C.Bendict, „The urartian-Assyrian Inscription of

Kelišin“, JAOS 81 (1961) 359-385, Fig. I-II; M.Salvini, “La stele di Kelisin”, in: P.E. Pecorella/

M.Salvini (ed.): Tra lo Zagros e l,Urmia. Recerche storiche ed archeologische nellAzerbaigan

iraniano, Roma (1984) 63-64.- Topzawä: UKN 264= HchI 122; s. M.Salvini, “La bilingue urart-

eo-assira di Rusa I”, in: op:cit., 79-95.- Mergeh Karvan: M.Salvini, 1.c.

پێنجەم :کورتەی مێژووی ئووراڕتوو

کاتێك ئەمڕۆ لە بارەی ئووراڕتوو دەدوێین (کە بە زۆری ئاسانکراوی Urartu)وە، ئەوا دیاردەی بەو

شانشینە دەدەین، کە لە سەدەی نۆیەمەوە تاوەکوو سەدەی حەوتەمی بەر لە زاین لەلایەن ئەو پادشایانەوە فەرمانڕانی کراوە، کە هەمیشە لەلایەن ئاشوورییەکانەوە بە (šarru)Urar.ajju) ((پادشای)ی ئووراڕتیان)) یان ((ئووراڕتیەکان)) ئاماژەیان پێدراوە ;بەڵام بە زۆری خۆیان بە ((پادشای خەڵکی بیا)) (LUGÁL Biainawe) و ((پادشای خەڵکی شورا/یLUGÁL Šurawe) (؟) (ناوبردووە.

کۆنترین ئاماژەپێدانی ناوەکە بەشێوەی KUR " " *Ú*-ru-a.-ri لە نووسینێکی پادشای سەردەمی ئاشووری ناوەڕاست شەلمەنسەری یەکەم (-1263 1234پ-ز) دەدۆزێتەوە ((Rim A.O.77. 1.27, 40.

ئاشوور بێل کالا (1056-1073پ.ز) هەمان شێوە ناوی بەکارهێناوە، کە بەگوێرەی ساڵنامەکانی ئەویش وەك شەلمەنسەر شالاوی بردۆتە سەر ئەم وڵاتە ((RIM.A. 0.89.5.11هەرچەندە دیاریکردنی کت و متی ناوچەکە شیاو نییە، وەلێ لە هەردوو برگە دەقەکانەوە ئەوە روون دەبێتەوە کە بەندیوارە بەناوچەیەکی شاخاوی فراوانەوە.

بەگوێرەی بەڵگەنامەکان، ئەوا ناوچەکانی رۆژئاوا، باشوور و باشووری رۆژهەڵاتی گۆمی وان رۆژهەڵاتی ئەنادۆڵیان مەبەستە.

بۆ یەکەم جار لەلایەن شەلمەنسەری سێیەم (-854 858پ.ز)وە ((نسبە)) *Ú* -ra-ar-ta-ajju دەخرێتە سەر شێوەی ئووراڕتوو (Schwarzer Obelisk=Rim A.0.102. 14.144).

شەلمەنسەری سێیەم ئاماژە بە سێدووریَ-mSe-e) Sardure) (-du-reدەدات، کە مەبەستی ساردورێی (

یەکەمە، کە یەکەم پادشای لای ئێمە ناسراوی نەوە چرکەکەیە، ئەو نەوە چرکەی پادشانشینی ئووراڕتی دامەزراند و تاوەکوو لە بەریەك هەڵوەشانیشی فەرمانڕانیکرد.

سارگۆنی دووەم (725-721پ.ز) بۆ نووسینی ناوی وڵاتەکە لۆگۆگرامی kurURI بەکارهێناوە، کە لە بنەچەکەدا ئاماژەی بە وڵاتی ئەکەد دەدات لە باکووری بابلدا.

هۆکاری ئەمەش نەزاندراوە ;رەنگە لەسەر ئەکرۆفۆنی (Akrophonie) رۆنرابێت.

رووسای یەکەم، کە لەسەر تەختی ئووراڕتیدا هاوسەردەمی سارگۆنە لە گۆهارتۆ ئاشوورییەکەی تۆپزاوایدا هەمان لۆگۆگرامی بەکارهێناوە، لە کاتێکدا لە گۆهارتۆ ئورارتیەکەدا بۆ ئەم مەبەستە بیاینینە (kurBiainili)هەیە.

واتاو بنەچەکی زمانەوانی ناوی ئووروئاتری / ئووراڕتوو بەزاندراوە ;پێدەچێت ناوەکە زمانی ئووراڕتی نەبێت، چونکە پادشا ئووراڕتییەکان جگە لە باری ناوبراو نووسینی لۆگۆگرافی بەکارناهێنن.

ناوێکی دیکە بۆ ناوزەندکردنی ئەو ناوچە بەرفراوانانەی، کە لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆیەمەوە سەر بە پادشانشینی ئووراڕتین، بریتییە لە نائیری / نایری (Nairi).

ناوەکە بەزۆری لە نووسینەکانی پادشای ئاشووری توکولتی ئینورتای یەکەم (-1233 1297پ.ز) دا گەواهی پێدراوە، لەم نووسینانەدا نائیری لە سەرەتادا وەك ((وڵاتێکی نەناسراو)) Rim A.0. 78..1 IV.10) (KUR la-i- du-u

ئاماژەی پێدەدرێت، کە سنووری وڵاتی ئالزی /ئەلزە (Alze) دەدات و پێدەچێت بکەوێتە ناوچەی سەرچاوە سەرەکییەکانی دیجلە و سەرچاوەکانی مورات سوو و باشووری هەردوو سەرچاوە سەرەکییەکەی فوراتەوە.

وڵاتەکە لە چەندەها دەڤەر پێکهاتووە و بەگوێرەی نووسینە ئاشوورییەکان ((40 پادشا)) فەرمانڕەوایییان تێیدا کردووە (RIM A.0.78. 4:5- 24, etc : 18 :6- 5:38).

دوای چۆك پێدادانیان توکولتی -ئینورتا تاوناتاو نازناوی ((پادشای هەموو وڵاتی نائیری)) sar kullat matat . Ne/a () iri-5: 8f: -24: 18) لە خۆیی ناوە.

هەروەها نیگلات پیلزەی یەکەم (1114-1076 پ.ز) لە بارەی 24 یاخود 60 پادشای نائیری دەدوێت (Rim A.0..87.1V 83: 96)

هەروەها شەلمەنسەری سێیەم گۆمی وانی بە ((دەریایی نائیری)) ناوبردووە.

ساردووریی یەکەم گەڕایەوە سەر بەکارهێنانی نازناوی ((پادشای نائیری)). ئەو نازناوەی بەشێوەیەك لە شێوەکان هیچ رۆڵێك لە نازناوی فەرمانڕەوایانی ئووراڕتیدا ناگێڕێت.

سەرەتاکانی شانشینی ئووراڕتی دەکەونە نیوەی دووەمی سەدەی نۆیەمی بەر لە زایین.

شەلمەنسەری سێیەم لە شاڵاوی سێیەمیدا (٨٥٦) رووبەڕوویی ئەرامێی پادشای ئووراڕتییەکان بوویەوە، هەروەك جێوەرەکەیشی بە شاری ئەرزەشکوون ناودەبرێت، وەلێ بەدڵنیاییەوە جێگەکەی دیار نییە[٧].

شەلمەنسەری سێیەم لە بیست و حەوتەمین ساڵی فەرمانڕانیدا (٨٣٢) کە بەسەرپەرشتی سەرلەشکر دەیان ئاشوور کردیە سەر وڵاتی ئوراڕتوو ئاماژەی بە پادشایەکی ئوراڕتی داوە بەناوی سێدوریّ، کە دەکرێت بە ساردورێی یەکمی یەکەمین فەرمانڕانی ئوراڕتوو دابنرێت، کە نووسینەکانی خۆی بۆ جێهێشتووین[٨].

ساردوریّ لوتیپری ناوێك وەك باوکی ناودەبات، کە نە گەواهێندراوە.

ڕەنگبێت ساردوریّ رۆنەری قەڵای سەر رەوەزی وان بێت، کە لەسەر ئەم قەڵایەدا قایمگەیەك لە پارچە بەردە قسڵی زەبەلاح دروستکراوە و نووسینێکی ئاشووری لەسەرە، کە لە شەش لایێك هاتووە.

پایتەختی پادشانشینەکە لێرە بووە و ناوە ئورارتییەکەشی توشپا بووە، ئەو ناوەی هێز لە ناوی شاری کەونارای Θωδπία (ناوی وڵات ήΘωδπίτις هەروەها بەراورد دەکرێت لەگەل Θωδπίτις Λίμην ((گۆمی وان))و (لە ناوی وڵات؟. ئەرمەنیدا Snuuվ (ئۆسپ) ماوەتەوە.

به هاتنە سەر تەختی ئیشپوینی کوڕ و جیّ نشینی ساردورێی یەکەم فراوانخوازییەکی بەهێزی ئوراڕتی بە ئاراستەی باکووری رۆژهەڵات تاوەکو ئاراکس -تە ل و بەرە و باشووری رۆژهەڵات تاوەکوو گۆمی ورمیّ دەست پێدەکات.

رەنگە ئیشپوینی بۆ ئێریایی[٩] تەوە چرکە[١٠] کەی ناو مینەوای کوڕی و تەنانەت لە کۆتاییدا ناوی نەوەکەی ئینشپوای لە نووسینی شاهانەیدا تۆمارکرێت.

ئیشپوینی و مینەوا لە باشووری گۆمی ورمێدا شاری مێشتا کاول دەکەن، کە سالڤینی (١٩٥٥) بە کاولە گردی حەسانلو، مەڵبەندی چاندی مانیەکانی داناوە.

لەسەردەمی فەرمانڕانی ئیشپوینیەوە بەشێوەیەکی بەردەوام لە نووسینی شاهانەدا خووداوەندی سەرەکی ئووراڕتی خەلدی باسی لێوەکراو، کە مەڵبەندی پەرستنی سەرەکی لە موساسیردا هەبووە و بریتی بووە لە شارێکی بچووك کەوتۆتە باکووری رواندز لە زنجیرەکانی زاگرۆسدا، کە ئوراڕتیەکان بە ناوە خوورییەکە ئەردینی (بەخووری arda ((شار))) دیاردییان پێی داوە[١١].

نەزاندراوە، ئایا دەشێ لە هژمەکاری[١٢] خەلدییەوە بنەچەکێکی نەوەچرکی ئوراڕتی لە ناوچەی موساسیر هەڵبهێنجدرێت، یان ئەوەتا لە بەر هۆکاری نادیار ((کولتی)) ئەم خوداوەندە کراوەتە ((کولتی)) سەرەکی وڵات.

سەدەی هەشتەمی بەر لەزایین بریتییە لەسەردەمی گەورەترین فراوانخوازی ئورارتی و لە سایەی هەریەك لە مینوا، ئارگیشتی یەکەم و ساردورێی دووەمدا ئوراڕتو دەسەلاتی خۆی بەهەموو لایەکدا فراوانکرد.

مینوا لە رۆژئاوادا گەیشتە فوڕات و سەرەڕای ئەوە توانی پادشای میلیتێیا (مەلاتییەی ئێستا) ناچاری خاوە[١٣] دان بکات.

ساردورێی دووەم سوودی لە لاوازی هاوسەردەمی ئاشوورییەکان وەرگرت و کاری کردە سەر جیهانی دەوڵەتەکانی باکووری سووریایی سەردەمی خاتی درەنگ وەخت.

لە باشووردا چەند بەستە دەوڵەتێك لە ژێر سەردەستەیی ئورارتیدا لە نێوان ئوراڕتوو ئاشووردا سەریان هەڵدا، لە باکووردا وڵاتی کەڕەسووی سەرکووتکرد و لە رۆژئاوایشدا دەستەڵاتی لەسەر ئەودیوو کەوکارو ئازەربێجانی ئێراندا فراوانتر کرد و بەهۆی دروستکردنی چەند قەڵایەکیشەوە پاراستنیانی دەستەبەرکرد.

بەهەرحاڵ، یەککگرتنی ئاشوورییەکان لە ژێر سایەی ئیگلات پیلیسێر[١٤]ی سێیەمدا (٧٢٧-٧٤٥پ.ز) لە بەریەك هەڵوەشانی خێرایی ئورارتییەکانی لە باشووردا بە دوای خۆیدا هێنا.

ساردورێ لە ساڵی (٧٤٣ پ.ز) لە جەنگەکەی نزیك کیشتان و خەلپیدا پێکێندرا، هەروەك داوای یارمەتی لە ستوخوارو هاوپەیمانەکانی کرد لە دژی ئاشوورییەکاندا بە هانایەوە بێن.

چاوەڕاوی تیگلات پیلێسەر ئەوەیە، کە گوایا توشپای پایەختی ئورارتی ئابڵۆقە داوە، بەڵام زۆر جێگەی باوەڕ نییە.

ئەم بوویەرانە بۆ پێگەی نێودەوڵەتی ئوراڕتوو نەکۆتە[١٥] بوون، وەلێ بۆ بارودۆخی ناوخۆی ئوراڕتوو ئەوەندە کاریگەر نەبوون.

سەردەمی فەرمانڕانی روسای یەکەم، کە رێکەوت لەگەڵ ئاستەنگە کاتیە ناوخۆییەکانی ئاشوور لە سەرەتادا دووبارە بە سەرکەوتنێکی سەربازی دەناسرێتەوە، لێ دواتر بە جووتێك نەکۆتە کۆتایی هات :سووپایەکی ئورارتی لە جەنگی کیمیرییەکاندا تارومارکرا، کە دواتر تەواوی ئەنادۆڵیان داپۆشی، هەروەها سەرگۆنی[١٦] دووەمی ئاشووری خزایە ناو

دەڤەرەکانی باشووری ئورارتوو لە ڕێگەی گەرانەوەشیدا نزرگەی موساسیری خاپوورکرد.

لە دەسپێکی سەدەی حەوتەمی بەر لە زایندا ئورارتو لە ژێر سایەی ئارگیشتی دووەم و رووسای دووەمدا جارێکی تر قۆناخی سەقامگیری و ئاسوودەیی پتەوی بەخۆیەوە بینی، لە سەرەتادا ئارگیشتی رامیاری رۆژهەڵاتی پێشینەکانی درێژە پێدا و لە دژی سەرگۆنی دووەمدا پشتیوانی موتالوی کوموخی کرد، لێ بێگومان ئەنجامی نەبوو. لەوپەڕی باکوری رۆژئاوای پادشانشینەکەیدا لە شوێنی ئەمڕۆی ئالتن تەپە لە نزیك ئەرزینکاندا شارێکی دروستکرد. رەنگبێ لەسەردەمی فەرمانڕانیەکەیدا دەستەڵاتی ئورارتوی بەسەر ئازەربایجاندا فراوانتر کردبێت. روسای دووەم چالاکییەکانی خۆی لەسەر فراوانکردنی پادشانشینەکە بەرەو ناوەڕاست و رۆژهەڵات چڕکردەوە ;چەند شارێکی نوێی دروستکرد :سێیان لەسەر گۆمی وان (روسا خینیلی (تۆپراك قەڵای ئێستا)، خەلدی =ی پاتاری زیوقونی=ی (شاری خەلدی وڵاتی زیوقونی، ئادل سیڤازی ئێستا) و روسا خینیلی ئێیدوریکای، واتە ((روسا خینیلی بەردەم شاخی ئێیدوری))) ئەیانیسی ئێستا)، سەرەڕای ئەوانە تییشیبای=ی پاتاری ((شاری تێیشیبا)) کەرمیر بلوری ئێستا لە ئەرمینیای ئەمڕۆ لە نزیك یەریڤاندا روسا=ی پاتاری تور[١٧] TUR((شاری بچووکی روسا))، بەستەمی ئێستا لە ئازەربایجانی ئێرانیدا. وادیارە روسا پەیوەندییەکی باشی لەگەڵ ئاشووردا پەیداکردبێتەوە، دوای ئەوەی ئورارتو لە رۆژئاوا و باشووری رۆژهەڵاتدا وازی لە ناوچە کێشمەدارەکان هێنا. لە سەرچاوە ئاشوورییەکانەوە زاندراوە[١٨] دوو جێنشینی روسا، روسای سێیەم (مەگەر روسای دووەم نەبێت) و ساردوریی سێیەم باڵوێزخانەیان ناردۆتە دیوانی ئاشووریانیپال[١٩] (٦٢٧-٦٦٩ پ.ز) و وادەردەکەوێت هاوریێیانە پەژیرێندرابن. هێژ هەلومەرج و کاتی رووخانی ئورارتو دیارنین. رەنگبێ سکیتیەکان یان میدییەکان پادشانشینەکەیان لە ناوبردبێت. بەهەرحاڵ رەنگبێ زمانی ئورارتی تەنها زمانی بەشێکی پادشانشینەکە بووبێت هەروەك زمانی رەسمی دەوڵەتیش بوو، خێرا دوا بە دوای لە ناوچوونی پادشانشینەکە دیار نەما ;بێگومان دەربارەی بڵاوبوونەوەی کوردی و ئەرمەنی، کە دواتر زمانی سەرەکی ناوچەی ئورارتو پێکدەهێنن، هیچ زانیارییەکی جێگەی متمانەمان لەبەردەستدا نییە.

پادشاكانی ئورارتی:

ساردورێی یەكەم	دەوری 832
ئیشپوینی	دەوری 800
ئارگیشتی یەكەم	
ساردورێی دووەم	دەوری 735-755
روسای یەكەم	دەوری 714-735
ئارگیشتی دووەم	
رووسای دووەم	دەوری 72/673

لەسەردەمەكانی دواتردا هێژ ئەمانە وەك پادشا گەواهییان پێدراوە :ئێریمێنا، كوڕی روسا، ساردورێ، كوڕی ساردورێ و ساردورێ كوڕی روسا، لە سەرچاوە ئاشوورییەكاندا روسایەك لە دەوری 54/665 و ساردورێیەك لە دەوری 643 ئاماژەیان پێدراوە. لەم دەمەی ئێستادا ناتوانرێ زنجیرە و پەیوەندی رەچەڵەكانییەتی بە ئارخەیانییەوە دیاریبكرێن (cf. (Salvini 1979: 128, 1995.xx

پەراوێزەكان

١- گۆریكرن واتە (التقریب) قووربانیدان.

٢- كنج (عتاد): واتە كەل و پەلی سەربازی.

* بەراوردی بكە لەگەڵ (تەشنی) لە زمانی كوردیدا بەواتای قوڕگ، ئەوك، گەروو (هەژار، هەمبانە بۆرینە، ل١٦٤. وەرگێڕ.

٣- كووم، بەشێوەیەكی كاتی ئەم وشەیەم لە بەرامبەری ((خوودە)) داناوە.

٤- قام :واتە دوو شتی كتوومت وەك یەك ((مطابق)).

٥- تەوەن :جۆرەبەردێكی گەورەیە. كە بەزۆری تەنها بەشێوەیەكی ستوونی رووی بەدەرەوەیە.

٦- ((ئەڵپ :واتە ((سطل)).

٧- نووسەر ناوی شارەكەی لە گۆهارتوو ئەڵمانییەكەدا بەم شێوەیە (Arzaškun) نووسیوە، بەڵام گرێیسن لە پیت گۆڕینەكەیدا بەم شێوەیە نووسیویەتی:

a-na URU*ar-sa-áš-ku* URU MAN-*ti-sú sá* m*ar-ra-me* KUR *ú-ra-ar-ta-a-a aq-tí-rib* m*ar-ra-mu* URU *ú-ra-ar-taa-a* TA *pa-an na-mur-rat* GIŠ.TUKUL.MEŠ-*ia* KAL.MEŠ-te (RIM A.0.102.2: 48).

وەرگێڕانی وشەیی :لە شاری ئەرزە شكو شاهانەی ئەراموی ئورارتی نزیكبوومەوە ترسا لە (تیشكی) چەكە بەهێزەكانم.

رەنگە خوێندنەوەی ناوەکە بە ئەرزەشکو شیاوتربێت، چونکە لە نووسینە مێخییەکەدا بەم شێوەیە نووسراوە= .Ar-za-áš-ku (II,48)

٨- لە راستیدا وەرگێڕانی ئەم بڕگەیەی سەرەوە بەدەستکارییەوە، چونکە ئەگەر وەك خۆی وەرم گێڕا ئەوا بڕگەیەکی نامۆ بە زمانی کوردی لێدەردەچوو رووداوی ناوبراو لە دەقە ئاشوورییەکەدا بەم شێوەیە تۆمارکراوە:

ina 27 BAL.MEŠ-ia GIŠ.GIGIR.MEŠ ÉRIN..I.A-*ia ad-ki* mDI.KUD-*aš-šur* LÚ *tur-ta-a-nu* GAL ÉRIN..I.A DAGAL *ina pa-na-at* ÉRIN..I.A-*ia a-na* KUR *ú-ra-ar-tí ú-ma-e-er*… m*Se-e-du-ri* KUR *ú-ra-ar-ta-a-a iš-mema a-na gi-piš um-ma-ni-šú ma-a,*-di (RIM A.0.102. 14, 141-145).

وەرگێڕانی وشەیی :لە بیست و حەوتەمین ساڵی فەرمانڕەای پایتۆن، سەربازەکانم کۆکردەوە. دەیان ئاشوور سەر لەشکری مەزنی سوپای فراوان لە پێشەنگی سەربازەکانمدا بەرەو وڵاتی ئورارتو پێشەنگی کرد.. سێدوری ئورارتی (نەوەی) بیست و پشتی بە سووپا زەبەلاحەکەی بەست...

٩- ئێریایی واتە سەلامەتی.

١٠- نەوە چڕك : واتە (سلالە).

١١- بەگوێرەی هەندێك چاوەڕاوی نوێ گوایا دەبێت موساسیر بکەوێتە نزیك گۆمی ورمێ، لێ ئەو زانیارییانە تەنها لە کەرستە شوێنەوارییەکانەوە سەرچاوە دەگرن و بەڵگەی نووسراو پشت راستیان ناکاتەوە، بۆیە ناکرێ هەروا بە ئاسانی بپەژیرێندرێن.

١٢- هژمەکاری :واتە زۆر بەدڵ ڕێزلێنان و نۆکەری کردنی کەسێك یان شتێك، کە خۆشەویستە.

١٣- خاوە :واتە سەرانەی بەزۆر ((جزیە))

١٤- تیگلات پیلێسێر :بریتییە لەو شێوەیەی لە تەوراتدا باسکراوە، بەئەکەدی توکولتی ((ئەپیل - ئیشەڕە Tukulti-apilešarra .

١٥- نەکۆتە واتە (بلاء، کارثة).

١٦- سەرگۆن بە ئەکەدی شەڕوکین (Šarru-kin).

١٧- ئور لۆگۆگرامێکی سۆمەرییە واتە بچووك.

١٨- لە نووسینەکانی ئاشوور بانیپالدا بەم شێوەیە نووسراوە:

m15-BÀD LUGAL kur*Ur-ar-_i ša* LUGAL.MEŠ AD.MEŠ-*šu a-na* AD.MEŠ-*ia iš-ta-nap-pa-ru-ni* ŠEŠ-*ú-tú* *e-nin-na* m15-BÀD *da-na-a-nu ip-še-tú ša* DINGIR.MEŠ GAL.MEŠ *i-ši-mu-in-ni iš-me-e-ma ki-ma ša* DUMU *a-na* AD-*šu iš-ta-nap-pa-ra* EN-*u-tú ú šù-ú ki-i pi-i an-nim-ma iš-ta-nap-pa-ra um-ma lu-u šul-mu a-na* LUGAL EN-*ia pal-.i-iš kan-šiš ta-mar-ta-šu ka-bit-tú ú-še-ba-la a-di ma.-ri-ia* (R, v, ASSUR-BANI-PAL, Col. X, 40-50).

R= C. H. Rawlinson, The Cuneiform Inscriptions of Western Asia.

١٩- وەرگێڕانی وشەیی :ئیشتار =رووی پادشای وڵاتی ئورارتوو، کە پادشاکان باوکانی برایەتیان بۆ باکانم نارد، ئێستا وا ئیشتار ووری، کارە بەهێزەکان ئەوانەی خوداوەندە گەورەکان بۆیان چەسپاندم، هەروەك کوڕێك بۆ باوکی گوێی گرت، سەروەرییەتی نارد و هەروەها بەگوێرەی ئەم وتەیە بەم شێوەیەی خوارەوەی نارد :هیوای تەندروستی بەترس و ملکەچییەوە بۆ پادشای سەروەرم، وای لێ هات دیارییەگران (بەهاکە)ەکەی بهێنێتە بەردەمم.

پیتگۆرینەکە خۆم کردوومە و پیتگۆڕینەکەی شترێکم بەکارنەهێناوە، چونکە ئەو لوگۆگرامە سۆمەرییەکانی یەکسەر بائەکەدی خوێندۆتەوە، بەڵام لەڕووی وردەکاری زانستییەوە واباشترە لۆگۆگرامەکان وەك خۆیان بە سۆمەری بخوێندرێنەوە.

ئاشووربانیپال :بە ئەکەدی (Aššur-bani-apli).

پووختەی سەرچاوەکان

B.B. Biotrovskij: Vanskoe carstvo (Urartu), Moskva 1959 (italien. Übersetzung: II regno di Van Urartu, Roma 1969).- Th.Beran: „Urartu", in: H. Schmökel, Kulturgeschichte des Alten Orient, Stuttgart 1961, 606-657.- R.Labat, „Der Aufstieg Urartus", in: Fischer Weltgeschichte 4, Frankfurt am Main 1967, 44-51[Vgl. auch im die Zusammenhang der assyrischen Geschichite dargestellte Geschichte Urartus in den folgenden Abschnitten: S. 52, 60 f., 63f., 80, 90, 102.]; - B.B. Piotrovskij: The Ancient Civilization of Urartu (translated by J.B. Hogarth), London 1969.- idem, Urartu / Orartou (Archaeologie Mundi), Genf. 1970.- N.V.Arutjunjan, Biainili (Urartu).Voennopolitè eskaja istorija i voprosy toponimik, Erevan 1970.- Ch. Burney / D.Marshall Lang: „From the rise of Urartu to the Birth of Armenia", (Kapitel 5) in:

Peoples of the Hills. Ancient Ararat and Caucasus, London 1971, 127-182.- A.Goetze, „Das Reich von Urartu“, in: Kulturgeschichte Kleinasiens,(Hb.d.Altertumswiss. 3/2), München 19743, 187-200.- R.D. Barnett, „Urartu“, in: CAH 3/1, Cambridge 1982, 314 ff.- I.M. Diakonoff: The Prehistory of the Armenian People, New York 1984.- P.E. Zimansky: Ecology and Empire: the Structure of the Urartian .State, Chicago 1985.- V. Haas (ed.): Das Reich Urartu. Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrhrtausend v. Chr. (Xenia 17), Konstanz 1986.- R.-B. Wartke, Urartu. Das Reich am Ararat (Kulturgeschichte der Alten Welt 59), Mainz 1993.- A.Ciligiroðlu, Urartu tarihi, Bornova 1994.- P.E. Zimansky, „The Kingdom of Urartu in Eastern Anatolia“, in: J. Sasson (ed.), Civilization of the Ancient Near East II, New York 1995, 1135-1146.- M. Salvini, Geschichte und Kultur der Urart*ä* er, Darmstadt 1995.

تۆپۆگرافیا، پەرتووکی وانە وتنەوە:

W. Kleiss / H. Hauptmann: Topographische Karte von Urartu. Verzeichnis der Fundorte und Bibliographie (AMI Erg. 3) Berlin 1979.- I.M. Diakonoff / S.M. Kashkai: Geographical Names according to Urartian Texts (RGTC 9), Wiesbaden 1981.- N.B. Arutjunjan, Toponimika Urartu (Churrrity i Urarty 1), Erevan 1985.- T*ü* bingen Atls des Vorderen Orients B IV 12: Östliches Kleinasien. Das Urartäerreich (9. bis 7. Jahrhundert v. Chr.), Wiesbaden 1992.

تۆپۆگرافیا، توێژینەوەی کەسی:

R.M. Boehmer: „Zur Lage von Parsua im 9. Jahrhundert v.Christus“, BJV5 (1965).187-198.- L.D. Levi-

18

ne: Contributions to the Historical Geography of the Zagros in the Neo-assyrien Periode, Diss.

of Tahsin *Ö* zg*ü* ç, Ankara 1989, 258-262 (Taf. 47-48).- P.E. Zimansky: „ Urartian Geography and

Sarg-ons Campiagn“, JNES 49 (1990) 1-21.- W. Kleiss, „Zur Ausbreitung Urartus nach Norden“, AMI

25 (1992) 91-94.- M. Salvini, „ Some Historic- Geographical Problems Concerning Assyria and

Urartu“, in: M. Leverani (ed.), Neo-Assyrian Geography (Quaderni di Geografia Storica 5), Roma

1995, 43-53.- P. E. Zimansky, „The Urartian Frontier as an Geographical Problem“, in: M. Leverani,

op.cit., 171-180.- I. Medvedskaya, „The localization of Hubuškia“, in: S. Parpola / R.M. Whiting (eds.),

Assyria 1995, proc-eeedings of the 10th Anniversary Symposium of the Neo-Assyrian Text Corpus

Project Helsinki, Helsi-nki 1997, 197-206.

Univer-sity of Pensylvania 1969.- W. Kleiss: „ Zur Ausbreitung Urartus nach dem Osten“, IstMit 19/20

(1969/7 0), 125-136.- R.M. Boehmer: „Zur Lage von Mu.a.ir“ Bagh Mit 6 (1973) 31-40.- L.D.Levine,

Geographical Studies in the Neo-assyrian Zagros, Royal Ontario Museum and the British Institute of

Persian Studies, Tornto and London 1974.- L.D. Levine: Sargons Eighth Campaign, in: L.D. Levine

and T. Cuyler Young: Mountains and Lowlands. Essays in the Archaeology of grater Mesopotamia,

(B-

ibMes 7), Malibu 1977.- M. Salvini: Die Ausdehnung Urartus nach Osten, The Second International

S-

yamposium on Armenian Art, Erevan 1978, vol. I, 162-171.- W.Kleiss: „Zur Ausdehnung von

Hubushkia nach Osten“, in: K. Emre e.a. (ed.), Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honor

مێژوو و لێکۆڵینەوەی کەسی:

M. Salvini: Nairi e Ur(u)atri. Contributo alla storia della formatione der regno di Urartu, Roma 1967.-

W. Mayer: „ Sargons Feldzug gegen Urartu – 714 v. Ch. : Eine militär-historische Würdigung“, MDOG

112 (1980) 13-33. – M. Wäfler: „Zum assyrisch-urartäischen Westkonflikt“, APA 11/112 (1980/81) 79-

97.- C. Zaccagnini: „An Urartian Royal Inscription in Report of Sargons Eight Campaign“, in: F.M.

Fales (ed

.), Assyrian Royal Inscription: New Horizents, Roma 1981, 259-292.- M. Salvini, „ Bemerkungen über

die Thronfolge in Urartu“, in: H.Klengel (ed.), Gesellschaft und Kultur im Alten vorderasien, Berlin

1982 , 229-227.- M. Salvini: „Forschungen im Azerbaijan. Ein Betrag zur Geschichte Urartus“, in: H.

Hirsch / H. Hunger (eds.), Vorträ ge gehalten auf der 28. Recontre Assyriologique Internationale in Wien, 6-10. juli 1981 (AfO Beih. 19), Horn 1982, 384- 396.- A. Cilingiroðlu, „Mass deportation in the

Urartian King-dom“, Anadolu Arastirmalarie 9 (1983) 319- 323.- K. Deller: „Ausgewählte

neuassyrische Briefe betref-fend Urartu zur Zeit Sargons II.“, in: P.E. Pecorella / M. Salvini (ed.): Tra

lo Zagros e l´Urmia. Ricerche storiche ed archeologische nell´Azerbaigan iraniano, Roma 1984, 97-

122.- st. Kroll, „Urartus Untergang in andere Sicht“, in: IstMit 34 (1984) 151- 170.- M. Salvini:

„Tuschpa, die Hauptstadt von U-rartu „„ in: V. Haas (ed.), Das Reich Urartu (Xenia 17), Konstanz

1986, 31-44.- K. Kessler: „Zu den Be-zeichnungen zwischen Urartu und Mesopotamien“, in: V. Haas

(ed.), op.cit., 59-86. – S. Parpola: The Correspondence of Sargon II, Part I, Letters from Assyrian and

and the West (SAA I), Helsinki 1987.- M. Salvini, „La formation de l´état urartéen“, Hethitica 8 (1987)

393- 411.- idem, „Le panteón de l´Urar-tu et le fondement de l´etat“, SEL 6 (1989) 79- 89. – Ch. Berney, „Planning for War and Peace in the Kingdom of Urartu“, in: St. Mazzoni (ed.), Nouve fondazioni nel Vicino Oriente antico: realit*à* e ideolog-ia, Pisa 1994, 299-307.

شەشەم: مێژووی توێژینەوە

یەکەم : دۆزینەوەی نووسینەکان

ئووراڕتیناسی لە چوارچێوەی توێژینەوەکانی ڕۆژهەڵاتی کۆندا یەکێکە لە بەشە تایبەتییە هەرە کۆنەکان. دوای ئەوەی زانای فەڕەنسی ژۆسیف سۆن ماغتا (Joseph Saint-Martin) لە ساڵی 1823دا ئاماژەی بە ڕاپۆرتەکەی مێژوونووسی ئەرمەنی مووسای خۆرێنی لە بارەی شوێنەواری پێش ئەرمینیا دا و لە بارەی چاوەڕوانییەکانییەوە دواو بە پێویستیزانی خودی نووسینەکان و پاشماوەکانی دیکەی ئەم چاندە بدۆزرێنەوە ;لە ساڵی 1827دا فریدریش ئێدوار شولتز (Friedrich Edward Schulz) بە فەرمانی کۆمەڵەی ئاسیایی پاریس دەوروبەری گۆمی وانی بەسەرکردەوە بە کۆنترین نووسینی ئورارتی لە ناویشیاندا نووسینەکەی ئارگیشتی یەکەم بەردەم خۆرخۆرگرۆتەی بەری باشووری تەوەنی وانی گۆهارتۆکرد. هەروەها شولتز میللی سەر ڕێڕەوی کیلەشینی بەهەردوو نووسینە ئورارتی و ئاشوورییەکەیەوە دۆزییەوە، کە وەك یەکێك لە دوو زمانەکییە دانسقەکان هەتا ئەمڕۆش لەناو نووسینەکانی ئورارتیدا پێگەیەکی گرنگی هەیە. لە ساڵی 1829دا شولتز بە فەرمانی بەرپرسی کوردی جۆلە مێرگی ناوچەی هەکاری ئەمڕۆ لە نزیك باشکالێ (بەکوردی ئێلبەك) لە کوردستاندا کوژرا، وەلێ بیرەوەرییەکەیان گەیاندە پاریس. شولتز لە ساڵی 1829دا پێش ئەوە گوتارێکی درێژی لەگەڵ گۆهارتۆی نووسینە مێخییەکاندا بۆ چاپکردن ناردبووە پاریس، لێ لە ساڵی 1840دا بەچاپ گەیەندرا.

J. Saint-Martain: „Notice sur le voyage littéraire de M. Schulz en Orient, et sur les découvertes qui´l a faites réscemment dans des ruines de la ville de Sémirammis en Arménie“, JA 1828, 161-188.- F.E. Schulz: „Mémoire sur le lac de Van et ses envoirons“, JA 1840, 257-323 (und Tafeln I-VIII).- M. Salvin-i: „Le iscrizioni di Sarduri II a Kararatas“, OrNS 62 (1993) 71-79 (Inschrift Schulz 41= UKN 168= HchI 190).

لە ساڵی 1838دا هنری ڕولنسن نووسینی تەوەنی سەر تاشتەپەی دۆزییەوە و (بڕوانە دواتر) سەردانی کێلە شینیشی کرد، بێگومان بێ ئەوەی بتوانێت

بگاته دەرئەنجامێکی فراوانتر لەوەی شوولتز یان بتوانێت گۆهارتۆیەکی لەبەر بگرێتەوە.

H.C. Rawlinson: „Notes on a journey from Tabriz, through persian Kurdistan, to the ruins of Takhti

Sol-eiman,...“, JRGS 10 (1841) 1-158.

لە ساڵی 1839دا میوول باخ و مۆلتکە، کە دوو ئەفسەری پڕوسی (راستییەکەی پرۆیسی Preuben) بوون و لە سووپای تورکدا کاریاندەکرد نووسینی تا ئەمڕۆ هەڵکەوتوو لەوپەڕی رۆژئاوایی نزیك ئۆزغلویان لە کەناری رۆژهەڵاتی فوڕات، لە رۆژهەڵاتی مەلاتیە دۆزییەوە، کە لە نووسینەکەدا بە (مێلیگێیای کۆن) ئاماژەی پێدراوە.

UKN 158 = HchI 104; „Mitteilungen der von dem königl. Preuss. Ingenieur Hauptmann Hrn. Von

Mülbach am oberen Euphrat gemachten Endeckung einer Keil-Inscription“, in: Monatsberichte *ü* ber

die Verhandlungen der Geselschaft f*ü* r Erdkunde zu Berlin 1 (1840) 70-75 (mit 2 Tafeln); s. M. Van

Lo-on: „The Euphrates mentioned by by Sardure II of Urartu“, Anatolian Studies presented to Hans

Gustv G*ü* terbaock on the Occasion of his 65th Birthday, Istanbul 1974, 187-194.

لە ساڵی 1850دا ئۆستن هنری لێیەردی هەڵکۆڵەری کالخ و نەینەوا گۆهارتۆ /لەبەرگرتنەوەی نووسینە ئورارتییەکانی، لە ناویشیاندا گۆهارتۆییەکی نووسینی مینەوای هەڵکەوتوو لەوپەڕی رۆژئاوای نزیك پالوو لەسەر مورات سو (لە نیوەی رێگەی نێوان خارپەت و سەڤلیگ)دا، روونووسکرد.

UKN 39 = HchI 25; A. H. Layard: Inscriptions in the Cuneiform Character, London 1851, p1. 74.

لە سەردەمەکانی دواتردا هەمیشە لە میانەی گەڕیدەکانەوە چەند نووسراوێك ناسێندراون، کە تارادەیەك بەچەشنێکی سفن (orginal) هێندراونەتە مۆزەخانەکانی ئەوروپاوە.

لێرەدا دەکرێت شانبەشانی ئەوانی تریش باس لەمانەش بکرێت:

Hormuzd Rasam (Abklatsche verschiedner Inschriften sus Van und Umgebung), A. Blau 1858)

Abklat-sch der Felsinschrift von Taštepe [UKN 29 = HchI 17), Pastor Farber (Sprengte die

Felsinschriften Mi-nuas am Taštepe und bei Thsolakert [UKN 30 HchI 21] ab, Berlin gelangten), die

anschließend in das Britische Museum bzw. Das Vorderasiatische Museum Berlin gelangten), J.

Kästner (Felsinschrift Arg-ištis I. Bei Ganlidza [UKN 133 = HchI 88], Deyrolle (1870 Abklatsch der

Stele aus dem Kloster Yedi Ki-lise im Waraq-Gebirge [UKN 102 = HchI 64], J. Wünsch (1882

Abklatsch der Felsinschrift von Ašotak-ert, UKN 25 = HchI 8); u.a.m.

لە ساڵی ١٨٣٩دا ئێم. ڤێ، نیکۆلسکی (М.В. Николскиж) / لەودیو کۆکازیا / قەفقاسیادا سەرپەرشتی نێردەیەکی رووسیکرد، کە لە میانەیدا بەچاپ گەیاندنی چەندین دەقی نوێی لە هەرێمی ئەرمینیایی ئێستادا لێکەوتەوە.

M.V. Nikokol´skij: Klinoobraznye nadpisi Zakavkaz´ja (Materialy po Archeologii Kavkaza 5), Moskau

1896. Für eine Konkordanz s. HchI S. 33f.

ژمارەیەکی زۆرو زەبەندی نووسینە ئورارتییەکان لەو نووسینانە پێکدێن، کە سەرەتا بەتەنها لەلایەن کیمیاگەر و ئێلیکترۆنیکناس ڤالدمار بێلك و دواجار بەکارێکی هاوبەش لەگەڵ مێژوونووسی مێژووی کۆن کارل. ئێف. لێمان (هاوپت) لە ساڵی ١٨٨٨وە بەتایبەتیش لە ماوەی نێردەی هاوبەشی 1898/99

دا، دۆزرانەوە و گەواهێندران. هەروەها ئەو کنەو پشکنینانەی لە تۆپراك کالێ (بە ئورارتی روسا خینیلە/ی) لە رۆژهەڵاتی واندا ئەنجامدران، چەندین خشتە قوڕینی بە ئوورارتی لەسەر نووسراو و لە بارێکدا دەقێکی نووسینی هیرۆگلیفی ئورارتی هەروەك کەلوپەلی زیوینی لەسەر نووسراویشیان خستە بەردەست.

راپۆرتەکانی بێلك و لێمان هاوپت لە 1900-1891سالانە لە ((کۆمەڵگەی دانووستانی مرۆڤناسی لە بەرلیندا بلاودەکرانەوە)).

W. Belck: „Die Rusas-Stele von Topzawä (Sidikan), ZE 31 (1899) 99-132.- idem: Beitr*ä* ge zur alten

Geographie und Geschichte Vorderasias, Leipzig 1901.- idem: Die Kelischin-Stele und ihre chaldischassyrischen

Keilschriften (Anatole. Zeitschrift für Orientforschung, Heft 1), Freienwalde a.O. Und

Leip-zig 1904.- C.F. Lehmann: „Berichte über die Ergibnisse der von Dr. W. Belck und Dr. C.F.

Lehmann 1898/ 99 ausgfürten Forschungsreise in Armenien“, Sitzungsberichte der k*ö* nigl. Preuss.

Akkad. d. Wiss. 1900/ XXIX, 619-633.- C. F. Lehmann- Haupt: Materialen zur *ä* lteren Geschichte

Armeniens und Mesopotamiens, Berlin 1907. – idem, Armenien einst und jetzt I, Berlin 1910; II/I,

Berlin/ Leipzig 1952; II/ 2, Berlin/ Leipzig 1932

له ماوەی داگیرکردنی وان له سالّی 1918 لەلایەن رووسیاوە، ئی. ئا. ئۆربێلی له چوارچێوەی نێردەیەکی کۆمەڵگەی شوێنەوارناسی رووسیدا ( ) چەند کنه و پشکنینێکی له خەرەندی واندا ئەنجامدا و له میانەیاندا سووچی نێوبرا و به خەزنەی کەپیسی لەگەڵ سالّنامەکانی ساردووری دووەمدا (UKN 155 = HchI 103) له بەری باکووردا دۆزییەوە له هەمان کاتدا چەندین نووسین له بەشە داگیرکراوەکانی تورکیا لەلایەن رووسیاوە له هەرێمی ئەرمینیایی ئێستاوە هێندرانه مۆزەخانەکانی مۆسکۆ و تەفلیس.

N. Marr / I. A. Orbeli: Archeoligièeskaja Ekspedizija 1916 goda v Van, St. Petersburg 1922.- M.v.

Tser-etheli: Die neuen .aldischen Inschriften König Sardurs von Urar$u (um 750 v. Chr.). Ein Beitrag zur En-tzifferung des .aldischen (SHAW, phil.- hist. Kl. 1927/ 28, 5. Abhdl,), Heidelberg 1928.

هەڵکۆڵینی دوو سالّەی دەوروبەری یەریڤان له ئەرمینیادا چەندین نووسینی خشته بەردەست :له سالّی 1939وە نێردەیەکی ئەکادیمیاییسۆڤییەتی زانستەکان و ئێرمیتاژ بەسەرپەرشتی بی. بی. پیۆترۆفسکی له کەرمیر بلووردا (به ئووراڕتی تێیشیبایی پاتاری، دروستکراوێکی روسای دووەم) ; چەند نووسینێکی بەرد و چەندین کورته یاداشتنامەی خاوەندارییەتی لەسەر ئامرازی کانزاو ئامانی قوڕینی قەبارە دار هەروەك چەند خشته قوڕێك و چەندەها (بوولە) له ناو دۆزراوەکاندا بوون.

له سالّی 1974 له ئارین بەر (به ئورارتی ئێرێبوونی)دا، که پێشتر نووسینێکی ئارگیشتی یەکەمی لێدۆزرابوویەوە (UKN 139-Hich/96)، چەند کنەو پشکنینێك به ئەنجام گەیەندران، دۆزراوەکان بریتین له چەند نووسینێك، له ناویشیاندا نووسینی دروستکردنی شارەکە (Ukn11 .388)

Karmir Blur (Teišebai pa.ari): UKN 112-118c = HchI 40 A-C, UKN 144- 152 = HchI 99a-101c, UKN

173- 263 = HchI 112, 112a-d, 112A-E, UKN (II) 277a = HchI 123A, UKN 283-285 = HchI 130A, 128A ,

419-422, 458, 502a-x.- K.L. Oganesjan (Hovhanisjan): Arin-berd I. Architektura Erbuni, Jerevan

1961.-

M. Salvini: „Nuove iscrizioni urartee degli scavi di Arin-berd, nell´ Armenia sovietica“, SMEA 9 (1969)

7-24. N.V. Arutjunjan / K.L. Oganesjan: „Novey urartskie nadpisi iz Erebuni“, VDI 1970/ 3, 107-112; s.

auch: M.Salvini: „Neues urartöisches Inschriftenmaterial aus sowjetischen Veröffentlichung“, ZA 61

(1971) 242- 254.

Aliler: O. Belli, „An Early Iron Age und Urartian Fortrss in the Van Region: Aliler“, SMEA 46 (2004) 5-

14 (Fig. 10, 11: Säulenbasis mit Resten einer Inschrift Minuas).

Anzaf: O. Belli – A. Dinçol- B. Dinçol, „ Bronze Door Rings with cuneiform Inscriptions of Sarduri II

fro-m the Upper Anzaf Fortress“, Annatolica 31 (2005) 218- 226.

130C, UKN (II) 318= HchI Inc. 30, UKN (II) 330- 333 = HchI Inc. 31-34, UKN 345-364 = HchI Inc.

36a-n, UKN 368-370 = HchI Inc. 37-39, UKN II 415, 427-442, 448-450, 455-457, 459- 464, 467-501.

– B. B. Piotrovskij: Karmir Blur I-III, Erevan 1950, 1952, 1955.- K.L. Oganesjan (Hovhannisjan):

Karmir-blur IV, Jerevan 1955. N.V. Arutiunjan: „Novaja klinopisnaja tabletka iz raskopok Karmir-blura

„‚ in: Festsc-hrift Johannes Friedrich, Heidelberg 1959, 35-51.- idem , Noveye Urartskie nadpisi

Karmir-blura, Erev-an 1966.- M. Salvini: „Neue urartäische Inschriften aus Karmir-blur“, OrNS 36

(1967) 437-449.- I.M. D´jakonov: Urartskie pis´ma i dokumenty, Moskva/ Leningrad 1963.

Arin berd (Erbuni): UKN 138 = HchI 91A , UKN 139 = HchI 96, UKN 164= HchI 111c, UKN II 387-401,